

ЎЗБЕК ТИЛИДА СЎЗ-ГАП ВА УНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАВСИФИ ХУСУСИДА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10148351>

Ибрагимова Муқаддас Абдуллаевна

СамДЧТИ ўқитувчиси

Жаҳон тилшунослигида синтактик қурилмалар, уларнинг турлари, ҳосил бўлиш йўллари хусусидаги масалалар борасида катта ютуқларга эришилган. Бироқ бу борада муайян даражада тавсиф қилиниши лозим бўлган масалалар ҳам борки, улар сирасига гап ва унинг турларига оид назарий қарашларнинг тавсифидаги бўшлиқлар, тўлдирилиши лозим бўлган ўринлар алоҳида аҳамиятга эга. Бундай ҳолат сўз-гап ва унинг синтактикаси, семантикаси доирасида ҳам кузатилиб, ўзига хос мунозарали ўринларга эгаллиги билан эътиборни тортади.

Ўзбек тилининг академик грамматикаси китобининг иккинчи томида гап грамматик шаклланган, интонацион тугалликка эга бўлган, нисбий тугал фикр билдирадиган сўзлар комплексидан ёки айрим бир сўздан ташкил топиши, гап бўлаклари тушунчаси бирдан ортиқ сўздан ташкил топган гапларга татбиқ қилиниши, ёлғиз бир сўздан иборат бўлган гапларда (*бас, ҳа, йўқ* типидagi сўз-гапларда) гапнинг бўлаклари тўғрисида сўзлаш мумкин эмаслиги, чунки гапнинг бўлаклари гап составидаги сўзларнинг маълум қонун-қоидалар асосида ўзаро боғланишидан ҳосил бўлган синтактик бутунликнинг қисмлари экани қайд этилади⁷⁷.

Гап ва унинг синтактикаси масаласи бугунги тилшунослигимизда гап сарлавҳаси остида жамланган қурилмаларнинг барчасида ҳам бирдек ўз хусусиятларини тўла намоён эта олмаслиги маълум бўлиб қолмоқда.

Бундай фикр билдиришимизнинг ўзига хос бўлган сабаблари ҳам бор, албатта. Зотан, сўз-гап тушунчасининг ўзи, унда мужассам бўлган синтактика ва семантика тилшунослиқда шаклланган ва бугунги кунда ҳам том маънода устиворликка эга бўлиб турган гап ҳақидаги назария сўз-гапнинг синтактикасига мувофиқ келмаслиги фикримиз далилидир.

Тилшунослигимизда бир составли гаплар ҳақида фикр билдирилганида уларнинг қуйидаги типларга бўлиниши кўрсатиб ўтилган: 1) шахси

⁷⁷ Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. – Т., «Фан», 1976., 560 б. 114-б.

номаълум гаплар, 2) шахси умумлашган гаплар, 3) шахссиз гаплар, 4) инфинитив гаплар, 5) номинатив гаплар, 6) сўз-гаплар⁷⁸.

Гап ҳақидаги синтактик назарияга кўра синтактик қурилма гап мақомини олиши учун, аввалом бор, грамматик асосга эга бўлиши, муайян гап бўлакларидан ташкил топиши шарт. Аммо сўз-гап термини остида мужассам бўлган синтактик қурилмаларнинг шаклланиши, тузилиши мавжуд синтактик назариянинг гап билан боғлиқ бўлган мезонларига мос эмас.

Грамматиканинг гап ҳақидаги қисмида сўз-гап бир таркибли гапнинг алоҳида бир кўриниши сифатида тавсифланади. Бир таркибли гаплар эса содда гапнинг бир типи сифатида қайд этилади. Бу тавсифларга кўра, сўз-гап содда гап англатган фикр ифодасини бера олиши, унинг функционал вазифаларини бажара олиши, содда гапда мавжуд бўлган семантик қимматга эгаллиги, коммуникатив жараёнда у билан бир хил вазифа бажариши мумкинлиги кўрсатиб ўтилади.

Бироқ гап ҳақидаги синтактик назарияга кўра гапнинг асосий белгиларидан бири сифатида қайд этилган грамматик асос тушунчаси ва унинг синтактик қурилма шаклланишидаги роли масаласи сўз-гапларда қайд этилмайди. Башарти бундай қурилмадаги ягона конститутив компонент битта сўз бўлиб, на эганинг, на кесимнинг мезонларига мос келади. Шундай экан, гапнинг гап бўлакларидан ташкил топишини назарда тутган ҳолда, мазкур қурилмаларнинг алоҳида синтактик қурилма сифатида предикативлик белгисига эга бўлиши контекстуал белги экани кўзга ташланади. Бу типдаги қурилманинг ўзини алоҳида олган ҳолда, таҳлил ва тавсиф қилиниши гап учун белгиланган мезонларга мос эмаслиги намоён бўлади. Демак, унинг гап билан тенглаштирилиши, бошқача айтганда, унга гап мақомининг берилиши қурилманинг синтактикасига эмас, балки том маънода унга хос бўлган семантикага асосланади.

Сўз-гаплар бир составли гапларнинг алоҳида группасини ташкил этиши, уларда грамматик эга ҳам, кесим ҳам бўлмаслиги, бу хил гаплар кишининг турли туйғуси ва воқеа-ҳодисага бўлган эмоционал муносабатларини ифодаловчи модал сўзлардан бўлиши қайд этилган⁷⁹.

Сўз-гаплар ҳақида фикр билдирилганида, улар биргина сўздан иборат бўлиб, турли ҳис-туйғулар ифодаланаётган фикрга модал муносабатларни билдириши мумкинлиги алоҳида қайд этилади.

⁷⁸ Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. – Т., «Фан», 1976., 560 б. 184-б.

⁷⁹ Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. – Т., «Фан», 1976., 560 б. 185-б.

Ғ.Абдурахмоновнинг қарашларида бундай гаплар тобе ёки ҳоким бўлақларни талаб ҳам этмайди, уларда бирор бўлақнинг «яширингани» ҳам сезилмайди. Улар олдин айтиб ўтилган фикрга экспрессив-модал муносабатларни ифодалайди. Шунинг учун ҳам улар кўпроқ диалог, баъзан, монолог гапларда қўлланади. Ана шу хусусиятларга кўра, улар тўлиқсиз гаплардан ҳам, ҳатто бир составли гаплардан ҳам фарқланиб туради (чунки бир составли гапларда грамматик жиҳатдан эга ёки кесим ифодаланади, бу хил гапларни грамматик жиҳатдан ҳам, логик жиҳатдан ҳам эга ёки кесими бўлмайди). Сўз-гапларнинг асосий хусусиятларидан бири уларнинг махсус интонацияга эга бўлиши ва маълум ситуацияни, контекстни талаб этишидир. Агар бу шартлар бўлмаса, сўз-гаплар ўз функциясини бажара олмайди⁸⁰. Муаллиф томонидан фикр далили учун қуйидаги мисоллар келтирилади:

– План бажарилдими?

– *Ҳа.*

– Дарсдан кеч қолганлар борми? – *Йўқ.*

Ўзбек тилида сўз-гаплар, асосан, қуйидаги тўрт турга ажратилади:

1. Тасдиқ билдирувчи сўз-гаплар.

2. Инкор сўз-гаплар.

3. Сўроқ сўз-гаплар.

4. Эмоционал-модал сўз-гаплар.

Сўз-гапларнинг қайд этилган турлари ўзига хос белги-хусусиятларига кўра бири бошқасидан фарқланиши алоҳида-алоҳида тавсифланади.

1. Тасдиқ билдирувчи сўз-гаплар. Бундай сўз-гаплар сўзловчининг айтилаётган фикрни тасдиқлаши ёки бирор фикрга қўшилишини кўрсатади. Тасдиқ сўз-гаплар вазифасида: *ҳа, шундай, тўғри, яхши, албатта, ҳўн, бўлмасачи* каби сўзлар ишлатилади. Бу типдаги сўз-гаплар берилган саволга жавоб бўлади (Фикримни тушундингизми? –*Ҳа*) ёки ифодаланаётган фикрни тасдиқлайди (Мен сизни жуда яхши биламан! *Ҳа!*).

– Халқ?!

– *Шундай*, тақсир, шундай. (Тоғай Мурод, 19 б.)

– Қизиллар Ҳайитқалнинг жаридан ўтадимми?

– *Эса-чи.* (Тоғай Мурод, 31 б.)

2. Инкор сўз-гаплар берилган саволга сўзловчининг инкор жавобини ёки маълум фикрга қўшилмаганини ифодалайди. Бу инкор айрим ўринларда экспрессив маънони англатади. Инкор сўз-гаплар вазифасида *йўқ,*

⁸⁰ Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. – Т., «Фан», 1976., 560 б. 196-б.

ҳеч, аксинча каби сўзлар ишлатилади: –Сиз ҳам шундай ўйлайсизми? – Аксинча! (ёки йўқ).

– Масжид Худои таоло даргоҳидур, тақсир. Худои таоло даргоҳидур.

– Ол-а, эшон, ол-а! (Тоғай Мурод, 18 б.)

– Мени қизиллар йўқламаяптими?

– Йўғ-а. (Тоғай Мурод, 30 б.)

3. Сўроқ сўз-гаплар сўзловчининг саволи, таажжубини англатади ёки тингловчини жавоб беришга, бирор иш-ҳаракатга ундайди. Сўроқ сўз-гаплар вазифасида *шундайми, йўқми, наҳот, рост билан-а, бўптими, яхшими* каби сўзлар ва бу хил сўзларнинг юклама ёки айрим кўмакчилар билан бирикуви орқали ифодаланади: –Салим бугун дарсга қатнашмабди? –Наҳот?!

– ... Асло, асло сенинг тупроғинг эмас!

– Лаббай-лаббай?

– Сен бундай қаймоқ тупроққа ярашмайсан!

– Нима-нима? (Тоғай Мурод, 22 б.)

4. Эмоционал-модал сўз-гаплар. Айрим сўз-гаплар маълум хабарга ёки воқеа, ҳодисага ёки баъзи тушунчаларга бўлган сўзловчининг эмоционал-модал муносабатларини билдиради. Бундай эмоционал-модал сўз-гаплар ундов сўзлар билан ёки сўзловчининг маълум хабарга, ёки предмет, воқеа, ҳодисаларга бўлган модал муносабатини англатувчи сўзлар билан ифодаланади (*Оҳ! Войдод! Ура! Ура!*). Эмоционал гаплар эмоционал-модал сўз-гаплардан эмоционал гаплар фарқ қилади, Эмоционал гаплар фақат айрим сўз бўлиб қолмай, бирикма ҳолида бир неча сўз билан ҳам баён этилади.

Бундан ташқари, эмоционал гаплар ҳар вақт маълум фикрга бўлган муносабатни англата бერмайди. Эмоционал гаплар *саломлашиш, хайрлашиш, ташаккур, кечирим, рағбатлантириш, мамнунлик* каби маъноларни ифодалайди⁸¹.

Сўз-гап ўзбек тилшунослигида моҳияти, турлари, уларнинг лексик материали тавсифи, қўлланиш хусусиятлари эмперик асосда атрофлича ўрганилган⁸². Субстанциал тилшунослик гапнинг энг кичик қолипи [WPm] тарзида қайд этганидан сўнг мазкур масалани ҳам қайта кўриб чиқиш эҳтиёжи ортиб бормоқда⁸³. Бунда, албатта, мазкур дарсликда қайд этилган фикрларни ҳисобга олиш ва сўз-гап борасидаги жаҳон тилшунослигида

⁸¹ Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. – Т., «Фан», 1976., 560 б. 197-б.

⁸² Sayfullayeva R.R., Qurbonova M., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.X. Yunusova ... Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009. 280 b.

⁸³ Sayfullayeva R.R., Qurbonova M., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.X. Yunusova ... Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009. 280 b.

ҳамда ўзбек тилшунослигида ҳам шаклланган қарашларни қайта кўриб чиқиш зарурати юзага келди. Бундай фикр билдиришимизнинг ҳам ўзига хос сабаблари бор. Чунки тил ва нутқ дихотомияси нуктаи назаридан мазкур масалага назар ташлар эканмиз, унинг сўз-гап тарзида номланишининг ўзи ҳам эътиборни тортади. Гап гап бўлақларидан таркиб топиши илмий қарашлар асосида шаклланган хулосага олиб келади. Бироқ бу бўлақларнинг сўзлардан вужудга келишига аҳамият қаратар эканмиз, сўз тушунчаси ва гап тушунчасининг ушбу нутқий синтактик қурилмада мужассамлашганини кузатишимиз мумкин бўлади. Сўз-гапларнинг лингвистик тавсифига муурожаат этиш бу қурилмаларнинг бугунги кун тилшунослиги учун моҳият, қурилиши материали, коммуникатив, функционал хусусиятлари жиҳатидан бошқача тавсифланишига эҳтиёж борлигини келтириб чиқармоқда.

Бунинг биринчи сабаби гап тушунчасининг назарий асосларига янгича ёндашув билан муносабат билдириш лозимлиги бўлса, иккинчи сабаб сўз-гап тушунчасининг тилшуносликнинг бугунги илмий-назарий ютуқлари асосида тавсифланишига бўлган эҳтиёждир.

Бизнингча, сўз-гапларнинг гап мақомини олиши масаласи изоҳталабдир. Чунки бундай синтактик қурилмаларда гапга хос бўлган белгилардан асосийлари сифатида қайд этилувчи грамматик асос, компонентлараро тобе-ҳоким муносабат, кесимлик белгилари, грамматик шаклланиш каби мезонларнинг амал қилмаётгани рўйи-рост кўриниб туради.

Назаримизда, сўз-гап тушунчасининг шаклланиши қурилманинг синтактикасига эмас, балки унинг том маънода коммуникатив-функционал томонига асосланиш орқали вужудга келган. Зотан, бундай гапларда воқеликка муносабат, объектив ва субъектив модаллик, оҳанг жиҳатидан тугаллик мавжуд бўлиб, тил бирлиги ҳисобланган сўзнинг тилга хос белгиларидан саналувчи виртуаллик хусусияти бундай мақомда келган ташкил этувчи бирликка бегона. Шундай экан, сўз-гапни шакллантирувчи сўз нутқ бирлиги саналадиган бирлик, яъни гапга хос бўлган аксарият белги-хусусиятларни ўзида мужассам эта олади. Аммо мазкур, унга гап мақомини беришга далил бўлувчи хусусиятлар қурилманинг синтактикасидан кўра ҳам унинг ифода планига – мазмуний салмоғига тегишли экани кўзга ташланади.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, гап тушунчасининг ўзи ифодалаб келаётган синтактик қурилмаларнинг барчасининг комплекс хоссаларини тўла мужассам этган ҳолда ифодалай олишга қодир эмасдек тасаввурни уйғотмоқда.

Нутқнинг минимал бирлиги тушунчаси гап билан боғлаб изоҳланаётган⁸⁴ бугунги кунда, нутқда гап билан тенг коммуникатив функция бажараётган, бироқ таркибий синтактикаси гап учун амалда мавжуд бўлган мезонларга мувофиқ бўлмаган қурилмаларнинг турлари ҳам борлиги ҳақида муқобил қарашлар ҳам кузатилаётгани мазкур масала тавсифини янгича ёндашувларга таяниб, тилшуносликнинг замонавий йўналишларида шаклланган таҳлил ва тадқиқ методлари ёрдамида ўрганиш эҳтиёжини келтириб чиқармоқда.

Сўз-гапларнинг нутқда мавжудлиги инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир. Бироқ уларнинг гап деб номланиши, бошқача айтганда, унга гап мақомининг берилишида изоҳталаблик кузатилади. Чунки нутқда минимал коммуникатив birlik сифатида шаклланган синтактик қурилмаларнинг барчаси ҳам гап эмас. Уларнинг аксарияти нутқда шакллангани ва коммуникативликка эгаллиги боис жумла мақомини олишга ҳақлидир. Жумла эса гапга нисбатан кўйиладиган грамматик талаблар асосидаги мезонларнинг айримларига эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Бироқ ҳар қандай жумла нутқда шаклланади. Шу боис унда нутққа хос бўлган коммуникатив вазифа бажариш ҳолати кузатилади. Нутққа тегишли бўлгани сабабли у доим актуал бўлади ва кўриниши тил бирлиги ҳисобланган сўздан яққол фарқланмаса ҳам тил бирлиги мақомидаги сўздаги витуаллик унда мавжуд бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР:

Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. – Т., «Фан», 1976., 560 б. 197-б.

Sayfullayeva R.R., Qurbonova M., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.X. Yunusova ...
Hozirgi o`zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009.

Хайруллаев Х. Нутқ birlikларининг поғонали муносабати. – Самарқанд, 2008., 70 б.

⁸⁴ Хайруллаев Х. Нутқ birlikларининг поғонали муносабати. – Самарқанд, 2008., 70 б.